

# האם הספרות העברית עודנה ציונית?

משה שמיר

העברי המצוי. נשכחו לגמרי סופרים כראובן בריינין, שהתחיל כציוני נלהב ופעיל (אפילו עסקן-ציוני זמן-מה) וסיים בהמלצה על התיישבות ברוסיה, בריב עם ביאליק, בהתרחקות ובאיבה הדדית; כהלל צייטלין, שעשה אף הוא כמעט את אותה הדרך, מהשתתפות פעילה בקונגרס הציוני עד "העדפת עם ישראל על

ארץ ישראל" והשתקעות במין מיזוג של מיסטיקה דתית ואידיאולוגיה שמאלנית. לא הכל זוכרים את דברי ביקורתו של **זוד פרישמן** על אנשי "השומר" ועל האופי הנועז של ראשית ההגנה העצמית היהודית בארץ ישראל, לאחר ביקורו בארץ לפני מלחמת העולם הראשונה, וודאי לא ינעם הדבר לחסידיו הרבים והולכים של **אורי ניסן גנסין** אם אזכיר את ביקורו הקצר, המאכזב, בארץ ישראל (1907) ואת דברי הקטרוג על הארץ ועל יושביה במכתבו לאביו, בו הוא מביע התנגדות גמורה לתוכניתו לעלות ולהתיישב בארץ.

אבל מה לנו דוגמאות ממהיגף - כאשר בלב הספרות העברית, במרכזה - נמצא אי-נחת מתמדת

מן הציונות כרעיון ומן הארגונים הציוניים כמנופי-עשייה. אפשר להתחיל ב"סבא מנדלי" וביצירתו "בימי הרעש"<sup>1</sup> שהיא סאטירה כמעט נטורליסטית על תנועת "חיבת ציון" בסוף המאה שעברה, או גם ביצירתו הידועה יותר "מסעות בנימין השלישי", שאף היא סאטירה, אלגורית-גרוטסקית,

הספרות העברית קדמה לציונות, ובמידה שמדובר ברעיון הציוני ולא רק בארגון המדיני בן המאה בקירוב, או בפעולות ההתיישבות בנות המאה ומשהו - אפשר לומר, כי הספרות העברית, כמו מורשת התרבות היהודית כולה - נשאה את הציונות ברחמה. אבל ברגע שהציונות נולדה ונעשתה ישות לעצמה בתולדות עמנו - התעוררה שאלת היחס בין ישות זו ליתר ישויות ההווה היהודית. עם כל הקושי שבדבר - שהרי רק על הגדרת המושגים הכלולים בכותרת מאמרנו אפשר להתווכח לאין סוף - נראה לי כי בדיקת הנושא מתוך התגרות במעקשיו עשויה להבהיר לנו בעת ובעונה אחת גם כמה סוגיות בחיי התרבות שלנו - וגם איזו אמת נחוצה על עצם מציאות חיינו.

## אי-נחת מתמדת

לכאורה, מעולם לא היתה הספרות העברית ציונית. במישור הטכני-פורמלי, וודאי במעגל הארגוני-עסקני, פעלו ויצרו

גדולי הספרות העברית באי-תלות מוחלטת, פעמים מתוך עמדה ביקורתית חריפה, פעמים במעמד של אופוזיציה עקשנית, הן כלפי התנועה הציונית ומוסדותיה והן כלפי שליבי ההגשמה ופרקי המציאות היהודית החדשה, ההולכת וצומחת בארץ ישראל.

הדוגמאות הקיצוניות לכך אולי אינן ידועות למשכיל

1 ראו, ביתר הרחבה, במאמר "האביונים השמחים" בספרי, נושאי המשך, דברי, תשמ"ט.

שלכל אחד מהם קלסתר ברור משלו ותרומתו תרומה באוצרנו הלאומי, ואם בדיוקן אישי מובהק אנו עוסקים - הרי בוודאי שייכים לרשימה זו גם **דבורה בארון** וגם **אשר ברש**.

הדברים מסתבכים והולכים כאשר אנו מנסים להגדיר את מעמדם בנושא זה של סופרים מצוינים **כאהרון ראובני ויצחק שנהר**. אבל ייתכן כי דווקא מתוך הסבך ומן המאמץ להתיר אותו נצא אל דרך המלך. לא מקרה הוא, כי גם ראובני וגם שנהר הם מן הטבעיים ביותר להיגדר לפי העלייה שהם קשורים בה, העלייה השנייה לראשון, השלישית - לשני. הם סופרים ציוניים קודם כל בשל התודעה החריפה, הנוכחת תמיד, של מצב הכלל ומאבק הכלל, כמעט בכל אחד מסיפוריהם. הגדרה זו של "סופרים ציוניים" אינה פשוטה, אינה חד-משמעית וחד-מישורית - משום שהם סופרים קשי יום, הם בעלי טענות, הם מבקרים חריפים, הם מהפכים במציאות ומהפכים בה, כדי להעז ולהתבונן בחיבונה, גם אם לא תהיה התמונה הנגלית תאוה לעינינו.

## ניתן לדבר על "שירה ציונית"

סופרי הדורות שלאחריהם אעסוק בפרשייה הבאה של דיונו - ועתה במבט מרוכז **במשוררים** אשר נתנה לנו העברית במאה האחרונה לתולדותינו. משוררים לפי עצם טבע יצירתם הם הרבה יותר קשים להגדרה בכל הקשר חוץ ספרותי, אבל הבה ניזהר שוב מפני מוקש של הכללה. הרי ישנם המשוררים המורדים המהפכנים הגדולים, במהפכות הלאומיות ובמהפכות החברתיות - משוררים שייסדו ספרויות והקימו תרבויות בשירתם, והם אף לרגע אחד לא חששו להגיד דברים חזוניים, רעיוניים, פוליטיים במבוק. את ביאליק נניח לסופו של פרק זה - כי ממנו תצמח ישועתנו - אבל כמדומה מצטיירת תמונה ברורה למדי, כי דווקא בשירה ניתן לדבר ביתר קלות על "שירה ציונית". נדמה לי כי אפשר להכליל בהגדרה זו את **שאל טשרניחובסקי** ואת **זלמן שניאור**, את **יעקב פיכמן** ואת **דוד שמעוני**, את **יעקב שטיינברג** (עם כל חריפות ייחודו) ואת **יעקב כהן**, את **ש. שלום** ואת **ישראל אפרת**, את **יצחק למדן** ואת **יהודה קרני**, ואפילו את הקבוצה המהפכנית של שלונסקי וחבריו, לפי דרכה, או משוררי מודרנה אחרים, כגון **יהושע טן פי** ובוודאי כל אותה קבוצה מגוונת אבל אחידה בשורשה של משוררי הקבוצה החלוצית, **מרחל** דרך **יהושע רבינוב ולוי בן-אמיתי** עד **זרובבל גלעד** (אם להציב את קו הגבול גם כאן - כמו בסיפורת - עם הופעת "דור בארץ" על סף הקמת המדינה) - כל אלה (ולא הזכרתי אלא קצתם) ניתן ללא פקפוק לשייכם למסורת ספרות התחייה, ואף ביתר דיוק: הספרות העברית הציונית. על שלושת הגדולים בשירה העברית במאה הזאת - **ביאליק**, **אורי צבי גרינברג** ו**אלתרמן** - יש להתעכב

על כיסופי הגאולה של העם היהודי, המוצגים ביצירה זו כהזיה בטלנית. במוקד תשומת הלב של הספרות העברית בסוף המאה שעברה ובראשית מאה זו עמד הוויכוח הנועד בין **אחד העם לברדיצ'בסקי** - אבל ויכוח זה התנהל **מחוץ** למעגל הציונות (שנוסדה באותה תקופה) כאשר הדבר היחיד המשותף לשני היריבים הוא יחס של ספקנות לגבי הציונות הממסדית. רגלו של ברדיצ'בסקי לא דרכה על אדמת ארץ ישראל, ואילו אחד העם בא לדור כאן רק בערוב ימיו. גם **גרשון שופמן** (הקשיש בתחומי גילוי הדעת של התנועה למען ארץ ישראל השלמה) עזב את הגולה (אוסטריה) רק כאשר נפל עליו צלו של היטלר (עלה ב-1938) - **ויוסף חיים ברנר**, במובנים רבים אולי הגדול בכולם, המזהיר, המופלא ואציל הרגש, עלה ארצה בימי העלייה השנייה (1911), נרצח כעבור עשר שנים, ובמשך אותן שנים כתב והרצה, חינוך ופעל מתוך קרע שבלב, **מתוך תחושה של שכול וכישלון**.<sup>2</sup>

ברוח זו אפשר להמשיך ללא הפסק כמעט עד סופה של המאה. אשאר בתחום המרכזי, עם גדולי הגדולים. האם היה **עגנון "ציוני"** במובן המקובל של המילה? והרי כל יצירותיו הן התחבטות אחת גדולה עם רוחו, רעיונותיו, מצב נפשו וגופו של היהודי המודרני, האף מתחליף לתחליף במקום יסודי האמונה של בית אבא, ובראש כל התחליפים ההתעסקות הציונית-פוליטית למיניה ולסוגיה, והציונות בכלל זה. **חיים הזז** בעל "הדרשה" האפיקורסית, היה ממשיכם של מנדלי וברנר באותו "**כישרון ליאוש**", שממנו שואבת יצירתו את כוחה הרטורי, ואשר בגללו ניתן לכנות את מכלול ספריו בשם "הקומדיה המשיחית של עם ישראל". עם של פטפטנים ומאחזי עיניים אנו, למד אתה מיצירת הזז, מרבים קשקוש בעולם ובורחים מפני הגאולה האמיתית כמפני המגפה.

עלי לעצור כאן בטרם אגור אחר הכללות. יש לומר מיד, כי רשימה זו של יוצרים מרכזיים איננה באה להמיר שגרת לשון אחת בזולתה, אלא להצביע על מורכבותה של הסוגיה. ייתכן אפילו שיש אמת בטענה כי הואיל והמצוינים והחשובים בסופרים הם **תמיד המעטים**, הרי התואר "יוצא מן הכלל" בא ללמד לא רק על איכותם וערכם אלא גם על עמידתם בענייני הציבור והלאום, שהיא לעולם עמידה ייחודית. לא קלה תהיה מלאכתו של מי שינסה להכחיש, כי **המבקש להיות נביא לעמו חייב להיות לו איש ריב ואיש מדון**.

מכל מקום כנגד אותה רשימה של מי שקשה להדביק עליהם תווית "סופר ציוני" - ניתן להציג רשימה אחרת, פחות נחשבת **בגרים המעלות** של ספרותנו, אבל אולי מאלפת יותר במישור **המהלך הממוצע**. תוך הסתייגות חוזרת מן הסיכון שבהכללות אפשר, אם כן, לראות זיקה הרבה יותר ברורה לציונות כפשוטה בעבודתם של מספרים **כא.א. קבק** ו**כיהודה בורלא**, **אביגדור המאירי** ו**יהודה יערי**, סופרים

2 וראו גם במאמר "הצודק וטעותו הגדולה" בספרי, נושאי המשך, שם.

לחוד לצורך דיונונו. דווקא משום שאין ספק כי הם היו מן הכוחות הרוחניים החזקים ביותר בדרך לעצמאות יהודית בארץ ישראל, מן המובילים במסורת הציונית בספרותנו - מעניין לראות כמה לא חד-משמעית ואפילו רדופת ספקות וטלטולי דעת בין יאוש לאמונה היתה עמדתם בשאלות העם היהודי ותנועתו הלאומית. אלך מן המאוחר אל המוקדם. בסוגיית אמונתו הציונית של נתן אלתרמן עסקתי במידת-מה בסדרת מאמרי על שירתו (ראו בספרי, עניין אישי, ובמיוחד בספרי שיצא זה לא כבר, נתן אלתרמן - המשורר כמנהיג) - וניתן לסכם את הדברים לפי האמור בפרק "הציונות של נתן אלתרמן" באותו ספר (עמ' 45 ואילך):

הציונות של נתן אלתרמן היתה מקסימליסטית הן בהנחות היסוד שלה והן בתביעותיה מן העם וממנהיגותו. בהנחות היסוד: אין עתיד לעם היהודי בגולה, אין עתיד לארץ ישראל אלא כפשוטו של שמה וכעיקרו של עברה - ארצו של עם ישראל. בתביעות: יש לחסל את הגלות מרצון ובמכוון בטרם תחסל היא אותנו, יש להעמיד את העלייה במרכז כל הפעילות המאורגנת של העם היהודי... יש לממש את אחיזתנו בארץ ישראל המערבית ולהכין אותה לקליטת מיליוני יהודים, לקיומם, לביטחונם ולפריחתם על אדמתה.

אבל אין זו אלא מחצית התמונה. כי בה בשעה זועק אלתרמן על התרוקנותה של הציונות הממסדית מתוכנה. הוא טוען כי את מקום הציונות הקלאסית ירשה מין "דוקטרינה לאומית חדשה", שהיא למעשה היפוכה וניגודה. הדברים צורבים באמת שלהם, וזו לשונו בספרו החוט המשולש (עמ' 504-511):

קיומה של מדינת ישראל נעשה, באורח פרדוכסלי, המשען בצידוק להמשך הקיום היהודי בגולה... בתוך נוף רעיוני זה מתעקם לא רק עקרון העלייה, אלא כל מלחמתה של ישראל כיום. אף היא עשויה לקבל מתוך כל זה משמעות מרתיעה... בתוך נוף רעיוני זה נראית מדי פעם גם צדקת מלחמתה של ישראל כמעוררת ומבקשת אחיזה, שכן גם הקשר ההיסטורי שבין העם היהודי בארץ ישראל... גם קשר היסטורי זה נעשה באמת היסטורי בלבד... לאחר ששערי הארץ פתוחים זה עשרים שנה והמדינה משוועת לשווא לעם היהודי שיבוא בה.

**גם צדקת מלחמתה של ישראל נראית מעוררת!** אי אפשר לקרוא זאת שחור על גבי לבן מעטו של מי שהגיד לנו בשיר צוואתו, כי הנורא באסונות העלול לפקוד את עם ישראל הוא **אם ישכח כי איתנו הצדק** - אי אפשר להבין זאת מבלי להכיר כי דרוש עיון מחודש בנושא היחס בין הספרות העברית והציונות. אולי יתברר לנו כי בספרות העברית הציונית באמת יש והיו תמיד הרבה יותר נוך-קונפורמיזם, הרבה יותר מרדנות והליכה נגד הזרם, הרבה

יותר פכחון אכזרי מן המקובל בשוק המוסכמות האקדמי שלנו.

דברים אלה אפשר להגיד על **אורי צבי גרינברג** לא פחות - ואולי יותר - מאשר על נתן אלתרמן. שיתוף הפעולה ההדוק בין שני ענקי שירה אלה בעקבות מלחמת ששת הימים, בייסודה ובהפעלתה של התנועה למען ארץ ישראל השלמה, היה - מבחינתו של אלתרמן - כמיצוי עליון של כל הגלום בו מכבר כמשורר וכהוגה דעות - ואילו מבחינתו של אצ"ג אפשר והיה יסוד של ויתור, של פשרה לעת מעשה, בהסכימו לתת ידו לתנועה, לאישים, לניסוחי עמדות שהיו תרגום חיוור למדי של עמדותיו הבסיסיות.

הדברים ידועים ולא נוכל להאריך בהם כאן. זמן קצר אחר עלייתו ארצה (תרפ"ד 1924) התברר לאצ"ג כי בין חזות ישראל שלו, חזון הציונות הגדולה הגואלת עם שלם במולדת שלמה, לבין ציונות היומיום בגולה ובארץ - לא רק שאין דמיון רב - אלא יש ניגוד עמוק, עד כדי איבה. **במנהיגות הממסדית ראה חבר בוגדים**, במהלך המדוד של הבניין וההתיישבות, באורח החיים הציבורי, בדרכי המאבק המדיני ובחזית ההגנה כפי שנוהלו אז - ראה אצ"ג **אסון ותבוסה, והוא לא חסך שבט לשונו, בשיר ובמאמר, בדברי קינה ובזעם לא עצור**. היתה בו אמונה גדולה - **ובו בזמן היה בו קטרוג גדול**. גם האמונה וגם הקטרוג הופנו כמעט אל אותה הכתובת: **אמונה בחזון - קטרוג על הגשמתו ומגשימיו**.

## "ראיתכם שוב בקוצר ידכם"

אל צל ביאליק שימשו ביחד שני הניגודים הללו בצורה בהירה וראשונית יותר. **מצד אחד** - שיריו הלאומיים, שבלא צדק נדחקו מטה בסולם ההערכה האקדמית אצלנו, אבל עודם ידועים למדי: "אל הציפור", "על ראש הראל", "ברכת עם" ("תחזיקנה") שהיה להמנון תנועת העבודה במשך שנים רבות, "איגרת קטנה", "מקראי ציון" ("לזכר הקונגרס בבזיליאה" - ובו הצהרת האמונה הישירה והתמימה: "וקמה ובאה השעה הגדולה"), "למתנדבים בעם", "אין זאת, כי רבת צררתנו", "משומרים לבוקר" ועוד. את אלה ניתן לאפיין בשורות הסיום של "איגרת קטנה":

יֵשׁ / לִי תִקְוָה, לֹא אֶבְדָּה תּוֹחֶלְתִּי מֵאֲלֵי.  
וְכִבֵּר עֵינֵי רוֹאוֹת הַצִּיִּים הַרְפִּים,  
הַצּוֹמְחִים בְּתִקְוָה בְּנִפְשׁ כָּל חַי.  
לְקוֹוֹת אֶחְפְּצָה, וְאַשְׁרֵי הַמְּחַפְּסִים -  
עֲבַד וְסָבַל, אֶחָי, בְּשֵׁם אֲדֹנָי!

ומצד שני - שירים שלא תקווה אלא יאוש ואכזבה ממלאים אותם. בשירים אלה אבדה תוחלת ובמקום הציצים הרכים רואה המשורר כי **"אכן חציר העם, יבש היה כעץ"**. בשירים אלה אין אדמת מטע לתקווה אלא

"פשיסטי". הנה מה שרוצה ביאליק מן הציונות, מן העם החייב להגשים אותה:

וְאִם אֶזְלַת יָד פְּלִקְכֶם גַּם יַחַד מְהוֹשִׁיעַ לְנַפְשְׁכֶם,  
הַאִין אִישׁ בְּיַהוּדָה, הַאִין אֶחָד בְּכָל־מַעְרְכֹתֵיכֶם  
גִּבֹר חֵיל, מוֹשֵׁל בְּעַז, גִּדְל־רוּחַ וּנְגִיד־עַם,  
תִּקְיֶיךָ וְיָבֵר לְבָב, שְׂבֵט בְּרָזֶל וּתְבוּנוֹת פְּפִים עִמּוֹ,  
אֲשֶׁר יֵאָחֲזֶכְךָ בְּצִיצִית רֵאשֶׁכֶם וּיִנְעָרְכֶם בְּחֻק־יָד  
כְּנֶגֶד שְׁכֹר הַלַּיִם סָבְאוֹ וּמִתְבוּסָס בְּקִיאוֹ,  
לְמַעַן הִשָּׁב רֹחֲכֶם וְכַחֲכֶם אֲלֵיכֶם וּלְמַעַן הִקְיַמְכֶם?...

הגשמה כושלת, מציאות מגמדת חזון, קוצר יד וקוצר דעת של עם ומנהיגיו, עלולים להעמיד בסימן שאלה גם את הנעלה ברעיונות. זה היה מקור ההתייסרות הפנימית, פעמים עד אל סף היאוש, בחייהם וביצירתם של גדולי סופרינו, משוררים ומספרים כאחד.

## גורל יחיד וגורל עם

ע ד כה עסקנו בספרות אשר שורשיה בגולה, אשר עלייתה לארץ ישראל היתה כשלעצמה מעשה ציוני מובהק, ואשר עם זאת ובשל כך נשאה בתוכה את חותם כפל העולמות. **ספרות "דור בארץ"** פתחה לרווחה את עידן הספרות העברית הארצישראלית - אבל בתחום בו אנו עוסקים היו קשריה עם דור קודם עודם חזקים משלוחותיה לדורה. בפניה צנועה, באחד משירי הפחות ידועים של **יעקב שטיינברג**, אף הוא כתוב בגוף שלישי, באותו איפוק נבון, סקפטי, האופייני למשורר מצוין זה, מגדיר המשורר (והמסאי המבריק, והמספר המקורי), איש העלייה השנייה, את דורו ואת גיבור-דורו בארבע שורות שאין לטעות בהן:

ויצא איש לשדה-הקרב,  
ושמו לקרב אלמוני;  
ובלבו שיג: גורלי רב,  
כי גורל-עם אדוני.  
(כתבי י. שטיינברג, שירים, א' ש"ה)

אין שורות אלו לקוחות משיר מלחמה מתרונן, להפך: השיר מסתיים בנעימה מינורית ("...לא שם ואות / למעשיו לא-נחשבים; / וימת דל ותם כמות / כל אחיו הענוים."), אבל דווקא משום כך מתחזקת הבנתנו, כי אדנותו של גורל-עם בחייו של האלמוני, בגורלו האישי, היא יסוד עולם, היא המקור והתכלית לכל רצונותיו ומעשיו.

דור הסופרים הארצישראל, אשר נעוריו היו בשנות השלושים וראשית בחרותו בשנות הארבעים, נשם את המציאות הלוהטת אשר סערה סביבו, ובתוכה סערו חייו הפרטיים - מועקת השלטון הזר בארץ, מלחמת העולם

חורבה, בה המזווה נפסלה, בה היאוש אורב מאחורי הדלת לטאטא החוצה את **"כת הליצנים, בני ריק ובטלה"**. ואכן צודק האומר כי שירים אלה עשו לחינוך הדור, לליבו כוחות המרד והגאולה העצמית יותר מכל גורם רוחני אחר. **שירי הזעם** של ביאליק נוצרו צמודים עם שירתו הלאומית ושירתו הלירית. שיאיהם הם עד היום הנשגבים בשיאי השירה העברית - "בעיר ההריגה", "דבר", "אכן גם זה מוסר אלהים", "קראו לנחשים", "הם מתנערים מעפר", ועוד ועוד - בשאגת נביא, ביבבת איש מוכה אכזבות, בכאב ובלגע - **לא חסך ביאליק את שבטו מבני עמו**, והוא כל עצמו **אוהב-שונא**, מאמין-נואש, מדרבן מצליף - מאהבה? מאכזבה? אולי משנאה כבושה?

שיר המפתח לעניין זה הוא אחרון שיריו הרטוריים-נבואיים, למעשה במובן-מה האחרון בשיריו, שיר הצוואה שלו לעמו, בעיקר לתנועה הציונית. בעקבות הקונגרס הציוני ה"ז בבאזל, קונגרס הפילוג, בשנת תרצ"א (1931) כתב ביאליק את **"ראיתכם שוב בקוצר ידכם"** - וכיום אין חשיבות לשאלה אם היה השיר מכוון דווקא כלפי הסיעה הרוויזיוניסטית (שדרשה להכריז על רוב יהודי בארץ ישראל כמטרה מוצהרת של התנועה הציונית - ונדחתה, בעיקר על ידי ויצמן ומפלגות הפועלים), או מכוון היה נגד חוסר היכולת של ההסתדרות הציונית לשמור על אחדותה הפנימית, או - וזו כנראה האמת - נגד אותה **"רוח קונגרסאית"** של התרוצצות עסקנים, חטיפת משרות וכיבודים, ריבים על תקציבים ועמדות כוח - חשיבותו של השיר כיום, ולדורות, ומכל מקום חשיבותו המרכזית לנושא דיוננו, נעוצה כבר בכותרתו. **"ראיתכם שוב בקוצר ידכם"** - **קוצר ידם של הציונים להגשים את החזון הגדול** - הוא הדבר המוציא מעטו של משורר האומה כמה מן הגידופים המרים ביותר, **כמה מביטויי הבחילה והשנאה, השיקוף והיאוש** הקשים ביותר בלשונו.

בכך ניתן לסכם את הפרק הזה. המהלך הגדול של ספרותנו עד ערב עצמאותנו, עד מלחמת השחרור והקמת המדינה, במידה שהסתייג מן הציונות או מתח ביקורת על הציונים ועל ארגוניהם - עשה זאת משום שהמציאות היתה קטנה מן החזון, משום שהרעיון הציוני האידיאלי ברוחם ובשאיפותיהם של אותם יוצרים יהודיים שהכריעו הכרעה מודעת, אידיאולוגית, להיות סופרים **עבריים**, הרעיון הציוני בשלמותו לא הגיע לידי מיצויו המלא בדרכי ההגשמה כפי שהיו, בעלייה כפי שהיתה, בהתיישבות כפי שהיתה, בארגונים הציוניים השונים כפי שהיו, בדמות האדם היהודי החדש כפי שהיה. **הם פשוט רצו יותר ציונות, הרבה יותר ציונות** - והכוונה היתה שהעם יעשה יותר, ייתן יותר, יקריב יותר. מדהים לקרוא היום את חזונו של ביאליק באותו שיר אחרון שלו, חזון שאילו נכתב היום בידי אחד ממשוררינו לא היה רואה אור דפוס, ואם היה רואה אור דפוס היה מיד מוחתם מוכתם בתואר האחד ואין שני:

לטבעו של מה שכינינו בתערובת של שחוק ורצינות בשם "הבית השלישי" - הנבנה והולך בתנאים של מצור ומלחמת קיום.

אבל עם כל זאת אל נשכח, כי סופרי "דור בארץ", כמו קודמיהם במסורת הספרות העברית החדשה, יודעים היטב בפני מי הם נותנים את הדין ועתידים לתת את הדין. הם יודעים מה הוא קנה-המידה לפיו ימודו את עצמם ואת דורם, שהם צמודים אליו בשייכות בלתי מפוקפקת, מתא היחיד עד המסה ההמונית - קנה-המידה הזה הוא **האידיאל הציוני במלוא מוטת כנפיו**, בכל מערכת החובות והמצוות שהוא מטיל על המתאמצים להגשימו. אין פלא, על כן, שספרותה ושירתה של משמרת זו בספרותנו היתה צמודה במידה כזאת, ללא תקדים וללא המשך, **לנוף הכפרי** של ארץ ישראל, להווי החיים הקיבוצי והחלוצי, לדמויות הלוחמים. בסימן ברית **השייכות** חתומים גם ספקותיה, שלילותיה, לבטיה של קבוצת המספרים והמשוררים הזאת.

עד כאן על הקו המרכזי, על הנוסח הקובע - אבל בה בשעה, ולכל אורך הדרך, היו קיימות גרסאות רעיוניות, סגנוניות, לפעמים פוליטיות, שעם כל מיעוט משקלן לא חדלו מיצירת מה שהייתי מכנה **"מוטציות" רוחניות** אשר מהן עשויה היתה לצמוח - ולבסוף אמנם צמחה - כפירה מוחלטת בעצם העיקרון הציוני.

## כנעניות - אנטי-יהדות - אנטי-ציונות

ש מקוראי שבוודאי כבר השתוממו על כך שלא הזכרתי עד כה את **יונתן רטוש**. הרי הוא היה... לא, הוא לא היה ציוני. אבל הוא היה עברי-מקסימליסט, איש ארץ ישראל השלמה, כמעט "פשיסט" מושלם. איפה הוא נמצא במפה שאני מנסה לסרטט? אכן, אליו התכוונתי כשהשתמשי בביטוי הלא-עדין "מוטציה", כעין דוגמה למערכת מושגית שנפל מום באחד ה"גנים" שלה - והיא יוצרת את היפוכה.

כיצד מתרחש תהליך כזה?

הציונות כפשוטה, הקלאסית, האמיתית - זו שבהשראתה ובזכות מתח תחושת הצדק שלה נבנה כל מה שנבנה בארץ ישראל, הציונות היחידה האפשרית גם כמערכת רוחנית וגם כתוכנית היסטורית מעשית - היא זו המורכבת **משני חלקים אורגניים**, משפיעים ומושפעים הדדית, **עם ישראל כולו וארץ ישראל כולה**. הארץ הזאת לא תהיה טריטוריה נופית-קרקעית לקיומה של קבוצה אנושית מתפתחת, עובדת, יוצרת וגם יציבה - אלא אם תהיה ביתו הלאומי, מדינתו הריבונית של העם היהודי. רק העם היהודי הריבוני מסוגל לעצב ארץ זו - בתוך תחומי המרחב בו היא נמצאת - כחוליה בריאה, נאמנה, מקרינת יציבות ושגשוג על סביבותיה, במשפחת מדינות העולם ועמיו. בו בזמן, ובצמידות ביולוגית כמעט, ברור לגמרי לפי השקפת העולם

השנייה ובמוקדה השואה, המאבק להצלתם של מיליוני אחים, רדופי מוות ושנאה, ובתוך כל אלה, במגע יומיומי, במבחני שעה-שעה, גלי התוקפנות הערבית והמאמץ הכפול להדיפתם בהתיישבות ובהגנה. לא היה כל ספק לכן הדור הזה, כי "גורלו רב", כי חייו גדולי-עלילה - משום **שמחויב** הוא ל"גורל עם", משום שאין הוא אדון לעצמו, אלא יש אדון לו ואדון זה הוא עמו המתקומם נגד חורבנו, הקם מתוך הריסותיו.

פה ושם עוד נשמעים היום דברי שטות מן הסוג ששמענו בתוכנית "מצב הרוח" בטלוויזיה (20.1.88), לאמור כי סופרי "דור בארץ" תפקידם היה "לפאר את המדינה" (שעל כן אשרינו - לדעת הדוקטורית מן האוניברסיטה הפתוחה - כי הופיעו יהושע סובל וחבריו לתקן את המעוות), אבל חוקרים רציניים ומבקרים אשר לשם שינוי קוראים את היצירות שהם דנים בהן, כבר יודעים היום ואף מעזים לומר בפומבי, כי ספרות "דור בארץ" היתה רבגונית מאוד, מקורית ומצפונית בעמידתה מול המציאות - באופן שלא נעדר ממנה היסוד החיוני של הדילמה המוסרית, של חיבוטי הספק האישיים, של הביקורת החברתית, של אי-ההסתפקות בהישגי ההגשמה, ובכלל ובפשטות: של **הערעור על המוסכמות**.

כדי לא להאריך במפורסמות וכדי לא להפריז בעדות נחתום על עיסתו - אתרכזו לשם דוגמא ברשימת יצירות שהופיעו עם הקמת המדינה ממש או לכל היותר שנתיים-שלוש אחר כך. טבעי שאתחיל בס. יזהר, בכיר הסופרים בני אותו דור, ששני סיפוריו הביקורתיים "חרבת חיזעה" ו"השבוי" צמודים בנושאים ובזמן כתיבתם לשלהי מלחמת העצמאות. אבל אותן דילמות מוסריות הקשורות בעימות היהודי-ערבי מופיעות גם ברומן "תחת השמש" (משה שמיר), שנדפס בראשית 1950 ונכתב בחלקו עוד לפני 1948. סיפורו של נתן שחם "שבעה מהם", ששימש בסיס למחזהו "הם יגיעו מחר" (התיאטרון הקאמרי, 1949) הופיע בקובץ של חיילים-סופרים עוד בשנת המלחמה - ואף בו הדילמה המוסרית של היחס לשבוי הערבי מהווה ציר מרכזי.

אבל העמדה הביקורתית כלפי החברה והמדינה איננה חייבת להתרכז דווקא בשאלות מוסריות כלפי חוץ. בראשית ימי המדינה, כאשר הופיעו יצירותיהם הראשונות של סופרי "דור בארץ", היו בעיות פנים-לאומיות על סדר יומם האופוזיציוני. המאבק על הגשמת עקרונות החלוציות ("בית הלל" - שמיר - "הבימה" 1950), המאבק נגד הידרדרות המוסר המפלגתי ("קרא לי סיומקה" - שחם - הקאמרי, 1950) המאבק נגד קיפוחן של עדות המזרח ("קזבלן" - מוסינזון - הקאמרי, 1954) - הרי שלוש דוגמאות מתחום התיאטרון, בשעה שבתחום הסיפורת נזכיר את יצירותיהם הראשונות של אהרן מגד (רוח ימים, 1950, *חדוה ואני*, 1954), של חנוך ברטוב (החשבון והנפש, 1953, שש כנפיים לאחד, 1954) ובכל אלה ביטוי של רגישות, חרדה, פעמים דרך גלגול, פעמים תוך פאתוס דרמטי, חרדה לגידולו,

הציונית, כי **העם היהודי** על תפוצותיו **לא יוכל להתקיים** כעם, אף לא כיחידים שווי זכויות למלוא ההוויה האנושית, **אלא בארץ ישראל**. הגולה היא בית-המוות של עם ישראל, מוות מתוך ייסורי זוועה, או מות-נשיקה בעצימת עיניים. יונתן רטוש, אבי האידיאולוגיה הכנענית והחרף במבטאיה עד היום, נצמד לחלק הראשון והתרחק מן החלק השני. מה שהתחיל אולי כביקורת מוצדקת על התנועה הציונית המשרכת דרכיה ועל יהודי הגולה, שחיהם בצורתם ובתוכם היו פסולים בעיני התנועה הציונית מלכתחילה - התפתח אצל רטוש ותלמידיו **לשלילת עצם הקשר** בין **הישות העברית החדשה בארץ ישראל לבין יהדות הגולה**, כאוכלוסייה לאומית וכמערכת תרבותית ענפה ועתירת מסורת. הבסיס הציוני התפרק עם שמיטת החלק היהודי, ועד מהרה שתו תלמידיו של רטוש את המים הרעים עד תום, והמוטציה תפחה להמאיר: מפולחן העבריות הכנענית לשנאת יהודים ויהדות, לאנטי-ציונות, ללבנטיניות עם נוצות טווס "ים-תיכוניות". פרט למקרים בודדים - מככבים רוב חניכי האסכולה הכנענית בישראל במקלה האנטי-ציונית, ואפילו האנטישמית במובן מסוים. הם עושים זאת באופן גלוי לגמרי, ממש תוקפני, בכתבתם כעיתונאים, ובאופן גלוי למחצה, ממורק פוזות צדקניות, בכתבתם כסופרים. היו זרמים אחרים שפיתחו מוטציות ממאירות אשר בלא-דעת אולי הובילו גם הן **מביקורת** הציונות (דבר טבעי ורצוי ומצוי) אל **שלילת** הציונות מעיקרה. בשמאל הישראלי היה קיים תמיד גרעין קטן ומוצק של אנטי-ציונות עד כדי שיתוף פעולה עם האויב, היה זה הגרעין הקומוניסטי על כל פצלותיו. אבל מאז מלחמת ששת הימים נפל דבר גם בקרב השמאל **הציוני** - ואם לא באופן ארגוני-פוליטי מובהק, הרי באופן רעיוני, בתחומי התקשורת, העיתונות, הספרות והתיאטרון, אנו רואים את התהליך החמור הזה מתרחש ומתרחב לנגד עינינו.

הספרות העברית בת סוף המאה, שהיא כולה בארצה ובמדינתה, ובתוך עמה הדובר וחי עברית היא יושבת, ואת לחם הארץ הטובה הזאת היא אוכלת, **הספרות העברית בת יומנו אינה מוקיעה את הציונות על קוצר ידה** ("ראיתכם שוב בקוצר ידכם") - **אלא על עוצם ידה**. לא **יותר** הגשמה, **יותר** ממשות של ארץ ישראל, **יותר** היחלצות למעשה ציוני, **יותר כוח יהודי ריבוני**, מבקש איש הרוח האופנתי בישראל של שנות השמונים - אלא **פחות ופחות** מכל אלה.

הציונות מוקעת אל עמוד הקלון - כי חטא קדמון טמון בה. היא עוול מלכתחילה, דרישותיה מלכתחילה היו מתנשאות, בלתי צודקות, כובשניות. מלכתחילה היתה הציונות מין מולך שאינו חדל לתבוע קורבנות מן הדור הצעיר שלנו ושל שכנינו נחמסי-צדקם.

כך נראית הציונות בעיני החלק הקולני, ששושביניו מעטרים אותו בתואר "המרקוז", בספרות העברית העכשווית (סיפורת, שירה, דרמה). ייתכן שבקרב הרגישים באישי אותה חבורה יש רצון לשייך את עצמם למסורת של **הבלתי-**

**מרוצים** הגדולים בספרותנו, והם חושבים אולי על ברנר כסמל מובהק של אי-השקט היהודי, המוסרי, כסמל "הציוני הטוב", והם משתוקקים אולי להיחשב עם ממשכיכו. אבל הם טועים. ביניהם ובין הספרות העברית על כל גווניה במאה השנים האחרונות מבדיל קו שאי אפשר לטשטשו או לחמוק ולעבור אותו: **הקו המבדיל בין אמונה** (בעם היהודי, בציונות, בעם ישראל) - **לבין כפירה**. **בין אחריות** - **לבין ניהיליזם**. **בין בחירה בגורל היהודי** - **לבין בריחה ממנו**.

## קשה להיות ציוני

תהליך חציית הגבול בין **ביקורת הציונות** לבין **שלילת הציונות** לא התחולל במישור הרוחני-הגותי בלבד. שינויים אובייקטיביים גדולים במציאות היהודית והישראלית ואף הבינלאומית דחפו רבים וטובים בקרב האינטליגנציה הישראלית והיהודית בכיוון של הסתלקות מן המאבק, של בריחה מן ההתמודדות שבלעדיה אי אפשר להוסיף ולהיות יהודי שלם. קשה להאשים אותם. קשה מאוד להיות ציוני בשנים האחרונות, והואיל ולא רק כושר חשיבה מרחיק ראות דרוש לשם כך, אלא גם עוצמת חוויה קיומית, יכולת הזדהות אישית - הדבר נעשה כמעט בלתי אפשרי. יש צורך בבסיס רעיוני עמוק, בנאמנות נפשית בלתי מעורערת, כדי להחזיק מעמד בתוך מה שנדמה, במבט שטחי, כהתמוטטות כל המבנה הרעיוני של הציונות. הדברים חלקם ידועים, חלקם דורשים טיפול רציני ונרחב - ועל כן לא אוכל הפעם אלא למנותם, במין "קטלוג של פורענויות", המביא רבים מאיתנו לידי חולשת הדעת.

**קודם כל** - "איפה העם היהודי הזה שלך, שלמענו אתה עושה את כל הרעש?" שואלים משמאל ומימין (כן, גם מן הימין הנקרא קיצוני). בגולה אין מצוקה. יהודים אינם עולים ארצה. נורא מכל - בעצם ימים אלה, ומודני כי גם אני בקושי בולם צעקת יאוש - כאשר נפתחו שערי יציאה מרוסיה, חלום ציוני ישן, גדול, מחמם לבבות - לאן הם הולכים יהודי רוסיה שלנו? - רצים לאמריקה. מילים יפות אנו מחדשים במילוננו: "נושרים". גם "יורדים" הוא מושג חדש יחסית. כמה שנים אתה מנסה כבר "לבלום את הירידה"? הצלחת? - כפי שהצלחת בעידוד העלייה. "קל היה לך להיות ציוני", מוסיף וטוען הצעיר הישראלי הנבוך - ושנותיו עד ארבעים, כשנות המדינה - "קל היה לך להיות ציוני שלם - כאשר בקפריסין ובאירופה היו מאות אלפי פליטים יהודים, כאשר בארצות ערב היו מיליוני יהודים בני מיעוטים, כאשר בארצן היית מיעוט תחת שלטון זר. אבל היום מתדפקים על שערי הארץ הזאת מיליוני **פליטים ערבים** - ואף לא יהודי אחד! והמיעוטים המקופחים היום (אצלך, בביתך) - הם ערבים, לא יהודים, והשלטון הזר בחלקים הבעייתיים של הארץ הזאת - הוא

שלטונך, ואתה עצמך, הריבון היהודי הישראלי - מודה בכך ונוהג בהתאם".

**שנית** - "איפה עובד הכפיים היהודי?" ישאלוך. וגם אם תשיב נכוחה, כי עדיין רוב עובדי הכפיים בישראל הם יהודים - יציצו בך מן הצד בספקנות ויוסיפו לשאול: האם ראית יהודים שעובדים אצל ערבים? האם החלוקה בין יהודים לערבים (כולל ערביי "השטחים") אינה גם חלוקה בין עובד למעביד? בין עני לעשיר? בית צמית לאדונו? את השאלות הללו שואל כל אדם. את התשובות - ויש תשובות, והן כולן מכבשון עולמה של הציונות המרחיקה ראות - את התשובות הנכונות מסוגלים לתת מעטים. התשובות הלא נכונות, לעומת זאת, התשובות הרעשניות, המתהדרות בצבעי מהפכנות מזויפת - התשובות קצרות הרוח מוטחות בהמוני בית ישראל מעל כל דוכן, בימה ומסך.

## הסתלקות שמובנה מוות

קוצר המצע גוזר עלי שאסתפק שוב בראשי פרקים, אף שהגעתי לתחום השייך כמעט כולו להתפתחויות רוחניות-תרבותיות. מבחינת הצייר המגנטי או מקור ההשראה וההשפעה אשר אליהם קשורים חיי התרבות שלנו, חל שינוי מפליג באמצע המאה הזאת - כאשר קו המהפך משאיר מאחור את יהדות מזרח אירופה המושמדת, ומן הצד השני מסמן מגמה חדשה עם הקמת המדינה. אפשר לומר כי חיי הרוח שלנו עברו לספרת ההשפעה של מערב אירופה וצפון אמריקה. במקום השורשיות, היצירתיות המקורית, הדבקות הקולקטיבית, שאיפת ההיחלצות מתנאי גולה נוראים שאפיינו את יהודי מזרח-אירופה - החילונו להימשך אל השטחיות, היחצניות הביזנסמנית, הליברליות האקדמית הסנוביסטית, ההתבוללות המתחזקת, ה"אמריקניזם" השטחי ומדושן העונג של יהדות ארצות הברית. במישור האוניברסלי התחולל שינוי דומה. במקום האידיאליזם הלוחם, המסתכן, הרעב לחירות לאומית וחברתית, במקום המהפכנות הקלאסית של עמי מזרח אירופה ואנשי הרוח שלהם - נשפכים אלינו זה יובל שנים שטפי הבידור האמריקאי, קצת ליברליזם בפרוטה, פולחן הצלחה והישגיות, "מהפכנות" של מתירנות והתפרקות מכל ציווי לאומי וחברתי, פילוסופיה של "תנו לחיות - ולעזאזל כל היתר!"

כל אלה מתכנסים בכפיפה אחת - עם **תסמונת "היום השני"** המפורסמת, שאצלנו היא כולה טעות פטאלית. בדרך כלל קורה אחרי כל מהפכה חברתית או לאומית, שעם ההישג וההתייצבות בא היומיום האפור והשגרתי ותופס את מקומו של האידיאליזם רב התנופה. "עברנו את הגשר - הגיע הזמן לשבת, לנוח, לאכול, ליהנות מפרי עמלנו". באופן תיאורטי תסמונת "היום השני" היא לא רק מצויה אלא גם רצויה, הסימן הטוב ביותר לכך שהחלום

התגשם - אבל במקרה שלנו, של הציונות, הרי זו, כאמור, טעות פטאלית. מעולם לא היינו זקוקים לציונות כפי שאנו זקוקים לה עתה, כי מעולם לא חברו בבת אחת התחזקות הכוחות הצרים עלינו, המאיימים להחריב עלינו את ביתנו בראשית הקמתו - עם היחלשת כוח עמידתנו הפנימי, המוסרי, הרוחני, החברתי. **תסמונת "היום השני"** הופכת אצלנו עד מהרה ל**תסמונת "היום האחרון"**.

אם לא הבהרתי זאת במידה מספקת עד כה - הגיעה השעה להדגיש, כי תופעת ההסתלקות מן הציונות שאנו עוסקים בה איננה בשום פנים ואופן התופעה היחידה בספרותנו כיום. הספרות העברית האחרת הנכתבת היום - שירה וסיפורת, דרמה והגות - היא רבת ערך, מגוונת, מעניינת ובעלת תוחלת חיים ארוכה יותר, לדעת. ראוי להקדיש לה מסגרת דיון מיוחדת. הרי לא נגעתי כלל באחת מחטיבות השירה המפוארות ביותר בדורנו - שירת "דור בארץ", ששניים מגדוליה, שאינם כבר עמנו, היו חתני פרס ישראל לשירה, הלא הם **אבא קובנר ואמיר גלבע**, ועמנו החתן השלישי **חיים גורי**. על כולם כתבתי בספרי עניין אישי, ועם כל ריבוי פניהם ומספרם (עד כי לא אוכל למנותם אחד לאחד) - הרי הם כולם בעלי **מכנה משותף ציוני** עז וברור. אבל לצורך דיוננו אין לפנינו אלה "תמונת המצב" כיום, בעשור האחרון, בשנתיים-שלוש האחרונות - ולפי תמונת מצב זו הקולות הבולטים, קובעי האופנה וגיבוריה - הם **המספרים**, קבוצה מצוינת של בעלי כשרונות מצליחים, המסמלת יותר מכל קבוצה אחרת את פריחת הספרות והתרבות בישראל, אולי ההישג הבטוח והמובהק ביותר של מדינת היהודים.

לא אעסוק בהערכה אמנותית ולא אנסה לשרטט דיוקנים אישיים בשנתיים-שלוש מילים. לצורך דיוננו אסתפק בהדגשת מוטיבים חוזרים (ואפשר לומר: אופנתיים), שמוצאם אחד, לדעתי, וסוף מסקנתם אחד: **הסתלקות**. הסתלקות במובן נסיגה, הסתלקות במובן בריחה, הסתלקות במובן הסרת אחריות, ולבסוף - הסתלקות במובן מוות.

**מוטיב השואה** היה למוטיב מרכזי בספרותנו, והבולטים בעוסקים בו זכו להצלחה רבה, מהם אזכיר את **אהרון אפלפלד**, **יורם קניוק**, **יהושע סובול** (דרמה) ובאחרונה **דוד גרוסמן**. יש סופרים (ומשוררים) נוספים שכתבו על נושא זה, ואפשר להעמיק ולהרחיב את הקריאה בכל אלה - אבל די בארבעת הנזכרים כדי לאשש את הרושם, כי השואה כארץ-המוות באה להחליף בתודעת הקיום שלהם את **הקוממיות כארץ-החיים**. השואה נהפכת למולדת המשותפת של היהודים, הארץ המובטחת להם. נדמה לרגעים, כי גם אצלנו - כמו בקהילות ישראל העשירות במערב - באה השואה במקום הציונות כחוויה הלאומית המרכזית והמאחדת. ההליכה אל המוות ביצירות אלה היא כפייתית, קיומית, בלתי נמנעת ובלתי מקוממת אפילו. היהודי **מתרפק** על מותו, נמשך אל קצו, מקבל את הדין. גישה זו תואמת את גישת היסוד המקובלת בנושא **המרכזי**

**השני** שהוא "החטא הקדמון" של הציונות: **הנושא הערבי**. תהליך ההזנה ההדדית בין שני הנושאים נובע מתסביך אשמה חמור וכפול. בשואה הושמדנו, לפי תסביך זה, כי **ביקשנו** את הקץ וחוללנוהו במו ידינו. אין אנו מסוגלים ולא נוכל לעולם להיחלץ מן המוות, הממשך ללוות אותנו בכל דרכינו - ואנו מתגלגלים במהות משמידינו, נועלים את מגפיהם ויוצאים לעשות לאחרים את מה שהם עשו לנו. נוסף על שלושה מן המספרים הקודמים (פרט לאפלפלד) קנו הצלחה גדולה בנושאים אלה (הרודפים אותם, כמסתבר, ללא הרף) שניים מן הידועים ביותר בין סופרי העכשיו: **עמוס עוז** ו**א.ב. יהושע**. הם, כקודמיהם, עסקו בנושא היהודי-ערבי גם בכתיבה פובליציסטית לוחטת ורצופה, בהופעות בציבור בארץ ובחוץ לארץ - במבצעי הפגנה פוליטיים שונים, ואפשר לומר כי לא היה עוד עם בהיסטוריה אשר הוציא מתוכו נשמות כה אצילות, כה נדיבות, שפעלו בצורה כה יעילה וכה מרשימה למען הצדק והזכות של עם אחר, הנתון במצב מלחמה עם עמם שלהם.

הבסיס התיאורטי של השקפתם הוא נוסחת ה"**צדק מול צדק**" המפורסמת. יש צדק בטענותיו של כל אחד מן הצדדים בסכסוך היהודי-ערבי, אומרת נוסחה זו, ועל כן יש לבסס גם כל פתרון על ויתורים הדדיים. הואיל וזה למעלה מעשרים שנה ידם של היהודים על העליונה - נוצר מצב של אי-צדק כלפי הצד הערבי, שהרי לא יכול להיות שיווי משקל בין כובש לנכבש - ותחושת האשם מתפשטת והולכת על פני מקום זומן. לא רק שטחי ששת הימים הם גְּזֵלָה בידינו, לא רק ניצחוננו האחרון גרם לעוול בל יכופר - אלא מעט-מעט מצטברות השאלות על כל אבני היסוד של המפעל הציוני. מעט-מעט עולות השאלות הנצחיות: האם העם היהודי רוצה לחיות? האם יש בכלל עם יהודי? למי דרושה הציונות? - ואנו מגיעים אל **המוטיב האופנתי השלישי**: גסיסת היהדות, חורבן הציונות והמדינה.

מעשה בארבעה שנכנסו... סליחה, שיצאו... ארבעה שאיימו לצאת, שהשתעשעו ברעיון הירידה מהארץ. למגינת לבי כל הארבעה הם בני דורי (פלוס-מינוס), כל הארבעה אנשי ספר, מאנשי שלומנו. יודע אני, כי הם לא התכוונו ברצינות לרדת מן הארץ - אבל הם התכוונו ברצינות להודיע על **פירוד**. לא גירושין עדיין - אבל הארץ הזאת איננה מעתה לדידם אלא כתובת מגורים בלית ברירה. בהרצאה בפורום של האוניברסיטה הפתוחה הכריז הפרופסור והמשורר **אריה זקס**, כי "הסיבה היחידה, העיקרית, הרצינית לכך שאינני 'יורד' היא אפוא השפה העברית"<sup>3</sup> אמנם שורות אחדות

3 מן הקובץ נקודות תצפית, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 311.

קודם לכן הוא משלם מס שפתיים לזיתים ולסלעים של ארץ ישראל, אבל כאן פורצת מפיו האמת המרה, בציפוי של זיוף מתחנחן. ההכרזה על לשון כמולדת - כמוה כהכרזה על יציאה לגלות. אין ניגוד גדול מזה לציונות. והעניין מתפשט כמו מגפה קטנה. כמה נוח! - אתה גם פטריוט, גם שומר על "ייחודך" - וגם מארגן לך כרטיס נסיעה לכל קצווי תבל. בשבוע אחד הכריזו שני פיקחים ממולחים, כי רק העברית מחזיקה אותם בארץ. **בנימין תמוז** ב"ידיעות אחרונות" (7 ימים, 11 נובמבר, 88) אומר: אני שייך לכאן, לאסוני. נמצא כאן מכוח תחייתה המופלאה של הלשון העברית... לו היתה מדינה אחרת ששפתה הרשמית עברית, הייתי עובר לשם אולי".

באותו שבוע כיכב **זן בן-אמוץ** בטלוויזיה ("ערב חדש") בחגיגה לכבוד פרישתו מכתביה בעיתון. גם הוא הצהיר כי הוא חושב על ירידה, אבל אהבתו ללשון העברית (התת-תקנית?) מונעת ממנו לפי שעה לצאת לחופשי. "ערב חדש" יקדיש לו בוודאי תוכנית כאשר יחליט.

הרי שלושה - והרביעי, קראנו בעיתונות, יעקב בן משה שרת, הוציא ספר שכריכתו היא מודעת אבל על מדינת ישראל, ואף הוא באחד הראיונות אמר - כפי שנמסר לי - כי הוא שרוי ב"מצב רוח" של ירידה מן הארץ.

ארבעה מבין "זקני האומה", מבני השישים ומעלה. הם בוודאי ישתוממו, אבל איומי הירידה שלהם אינם מבהילים אותי, כשלעצמם. הם מדאיגים מאוד, ומאלפים מאוד, **כסימפטומים**. הריהם ביטויים של התפרקות והתפוררות החברה. לא רק היהדות והציונות גוססות, לפי גישה זו, אלא גם תאי החיים הראשוניים אין בהם מתום (הרומנים של בנימין תמוז, יצחק בן נר, מאיר שלו). לא במאבק, לא בקרב נופל הגיבור הישראלי בן הזמן - אלא בתהליך בלתי הפיך של ריקבון. הדרמות הסיוטיות של **חנוך לוין**, פסיכוזת המוות וההתאבדות בסיפורי **יעקב שבתאי**, צה"ל כמחנה ריכוז (התגנבות יחידים, **יהושע קנז**), או כתערובת של דיר חזירים ומערת פריצים (עת הזמיר, **חיים באר**) - כל אלה מצטרפים לפסק דין מוות על הציונות (לטענתי) - או לפחות לניתוח שאחר המוות (לטענת המנתחים).

הדברים אינם ניתנים לסיכום. פתח נחמה אחד לפחות שרוי לנו - שאמנם מקרה של "תסמונת היום השני" לפנינו, כי תחושת הביטחון בקיומה, ובעמידותה של מדינת ישראל היא כה חזקה בקרב בניה-ילדיה, עד כי אין הם רואים כל סיבה שלא לתקוף אותה מבפנים, להצליף בה, לטלטל את ספינתה בתוך הסערה. ממנו ובו נעשה הדבר לסימן של חוזק באמת. הרי כך אומרים כולם: לזו החיים של הדמוקרטיה הוא האופוזיציה. נביאי זעם משוטטים בחוצותינו - ואנו לא נשמח!